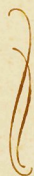

MB
0567

Mr. P. J. VERDAM

SANHEDRIN ÈN GABBATHA

LF 4109.5 Ver 59 s

sg 966 MB 0567

SANHEDRIN ÈN GABBATHA

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ANTONIO DE MENDOZA

SANHEDRIN ÈN GABBATHA

Enige noodzakelijke aanvullingen op de rechtshistorische literatuur

REDE

TER GELEGENHEID VAN DE 79^e HERDENKING
VAN DE STICHTING DER VRIJE UNIVERSITEIT

OP 20 OKTOBER 1959

UITGESPROKEN DOOR DE RECTOR MAGNIFICUS

Mr. P. J. VERDAM

J. H. KOK N.V. KAMPEN 1959

SAANHEIDRIJ EN GABBATHA

Eenige noodzakelijke aanwijzingen op de rechtshistorische literatuur

REDE

IN DE OPENING VAN DE NEDERLANDSE
VAN DE STADT DER NEDERLANDEN
OP DEN 12 DE MAART 1899
GEHOLDEN DOOR DE RECHTER DER RECHTSPRAAK

MR. P. A. VERKAM

J. H. KOK N.V. AMSTERDAM 1899

Het Nieuwe Testament zegt tegen de staat noch ja noch neen. De houding van de kerk van alle tijden moet naar die opvatting zijn loyaal, met verwerping van alle anarchisme en egoïsme, en verder kritisch, waakzaam met name tegen grensoverschrijding. Van de zijde van de staat vraagt het — aldus het merkwaardige boekje van Oscar Cullmann, *Der Staat im neuen Testament*¹⁾ — geen christelijke instelling, maar wel „dass er sich bemühe, von der Haltung seiner christlichen Untertanen so viel zu *verstehen*, wie er verstehen *kann*.” De motivering van dit alles vat Cullmann samen in deze korte zin, waarmee hij zijn geschrift beëindigt: „Das Kreuz Jesu soll ihm in dieser Beziehung ein Warnungszeichen sein”²⁾.

Deze slotmotivering is frappant. Met deze motivering dringt Cullmann als het ware zijn andere motieven, ontleend aan Paulus' brieven, aan het boek der Openbaringen, en aan de exegese van de term ἐξουσία³⁾ in Romeinen 13 naar de achtergrond, om in de relatie tussen kerk en staat op de voorgrond te stellen: das Kreuz Jesu. Met dit beroep op het kruis van Golgotha doelt Cullmann dan met name op de feitelijke toedracht en de juridische draagwijdte van wat er gebeurd is tussen Gethsemané en Golgotha. Cullmann poneert namelijk de stelling dat Jezus, al verwierp hij de geweldleer der Zeloten en al keerde hij zich ook op andere punten tegen hen, in wezen toch zeer dicht bij hen stond (het ja en neen)⁴⁾. Dit heeft er toe geleid dat Jezus,

¹⁾ Oscar Cullmann, *Der Staat im neuen Testament*, Tübingen 1956.

²⁾ A.w. blz. 66. Cursiv. van C.

³⁾ Het betreft hier de exegese welke de term ἐξουσία in Romeinen 13 niet slechts betrokken acht op de menselijke overheden, maar ook op de engelen-machten. Deze opvatting welke in de dertiger jaren opkwam en ook al in 1946 door Cullmann werd verdedigd (*Christus und die Zeit*, 2e Aufl. 1948) doch in de theologische literatuur weinig ingang vond, wordt in het hier geciteerde boekje door Cullmann weer opgenomen in een Exkurs blz. 67–80) welke een herdruk is van zijn „Zur neuesten Diskussion über die ΕΞΟΥΣΙΑΙ in Röm. 13. 1.” in *Theologische Zeitschrift*, X, 1954, blz. 321–336. Vgl. H. N. Ridderbos, *Aan de Romeinen*, Commentaar op het Nieuwe Testament, Kampen 1959, blz. 288/9 en 362.

⁴⁾ Over „Jesus und die antirömische Widerstandsbewegung der Zeloten” handelt Cullmann in het eerste hoofdstuk van meergenoemde studie. Hij verwerpt met nadruk de opvatting van R. Eisler, ἸΗΣΟΥΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΥ

die, aldus Cullmann, door het Sanhedrin mogelijk is verhoord maar niet veroordeeld, in juridische zin alleen voor Pilatus terechtstaan heeft en — de aard der kruisstraf als romeinse straf zou dat mede bewijzen — alleen door de romeinse magistraat, door Pontius Pilatus, die Jezus niet begreep of begrijpen wilde, en hem blijkens het opschrift boven het kruis veroordeelde als Zeloot, als pretendent naar Israels koningstoon gevonnist werd.

Nog een geheel andere factor heeft in de laatste jaren de feitelijke toedracht van het proces van Jezus in een scherpe discussie gebracht. Het is het anti-semitisme geweest, dat door zijn wederopleving der dertiger jaren vanuit een zeer specifiek aspect de schuldvraag aan Golgotha opnieuw in volle scherppte aan de orde heeft gesteld. Men voelt de geladenheid als men in Goldin's boek ⁵⁾ over Hebrew criminal

ΒΑΣΙΛΕΥΣΑΣ, 2 dln. Heidelberg, 1929/30, die Jezus tot de Zeloten rekent, maar wil de betekenis van het Zelotisme voor Jezus' leer en leven toch niet onderschatten: Een der discipelen behoorde stellig tot hen nml. Simon de Zeloot; maar ook de figuur van Judas is beter te begrijpen, wanneer hij tot deze groep behoorde, waarop mogelijk de naam Ischkariot (sicarius?) wijst (blz. 10); waarschijnlijk behoorde ook Petrus tot hen (barjona een leenwoord uit het akkadisch voor terrorist? blz. 11), mogelijk ook de zonen van Zebedeus (Boanerges; vgl. ook het verzoek van Luc. 9 : 54; blz. 12). Jezus staat volgens Cullmann (blz. 13 e.v.) geestelijk zeer dicht bij de Zeloten, zo in hun critiek op overheden (vgl. Luc. 13 : 32; 22 : 25/6) en farizeeërs (Matth. 9 : 12/13; 21 : 31), maar hij verwerpt hun geweldleer (blz. 14), bestrijdt hen trouwens ook op andere punten. Het merkwaardige in een opvatting als deze, welke en het ja en het neen poneert, is dat elk argument de opvatting als geheel ondersteunt, immers aan de andere zijde past zo het aan de ene niet gaat. Open blijft de vraag of er voldoende aanwijzingen zijn om aan te nemen dat het Zelotisme een zo eenvormige en afgeronde leer was als hier verondersteld wordt, terwijl ook dan de argumenten pro met name bij de individuele discipelen wel zeer fragmentarisch zijn. Reeds het sterkste argument, het beroep op Σίμων ὁ Ζηλωτής uit Hand. 1 : 13 wankelt, omdat in Σίμωνα τὸν καλούμενον Ζηλωτὴν uit Luc. 6 : 15 (Lucas schreef ook de Handelingen) het woord καλούμενος (vert. Ned. B. Gen.: bijgenaamd) evengoed en eerder kan duiden op een hoedanigheid, welke iemand niet bezit, maar waaraan zijn karakter of figuur doet denken, dan aan een hoedanigheid welke hij in werkelijkheid bezit. — De door Cullmann sterk naar voren gebrachte opvatting als zou Jezus door Pilatus als Zeloot zijn beschouwd is in strijd met de uitdrukkelijke en unanieme mededelingen der vier evangelisten, die melden dat Pilatus inzag, dat de Joden Jezus uit nijd hadden overgeleverd (Matth. 27 : 18; Marc. 15 : 10) en dat Pilatus geen schuld in hem vond (Matth. 27 : 23/4; Marc. 15 : 14; Luc. 23 : 4, 14, 15, 20, 22; Joh. 18 : 38).

⁵⁾ Hyman E. Goldin, Hebrew criminal law and procedure; Mishnah: Sanhedrin-Makkot; New York 1952; Vgl. blz. 7. Eerder schreef Goldin: The Case of the Nazarene reopened, New York 1948, dat mij niet in handen kwam.

law and procedure leest, dat deze auteur zijn boek mede schrijft met de bedoeling „to disabuse those who have totally misunderstood the nature of Jewish criminal law and procedure in the time of Jesus of Nazareth” wiens naam overigens in dit boek niet voorkomt. In de tweede wereldoorlog schrijft Jules Isaac zijn van bewogenheid tot felheid komende *Jésus et Israël*, geschreven om aan te tonen hoe Jezus, zelf Jood en geheel levend naar de Joodse leer en wet, niet kan zijn gedood en niet is gedood door het Joodse volk, door het Sanhedrin of de Joodse leiders, maar ter dood gevoerd is door een aantal collaborateurs met de Romeinen en door Pilatus. En wat het anti-semitisme betreft „la source permanente de cet antisémitisme latent n'est autre que l'enseignement religieux chrétien sous toutes ses formes, l'interprétation traditionnelle et tendancieuse de l'Écriture, interprétation dont j'ai la conviction absolue, qu'elle est contraire à la vérité et à l'amour de Celui qui fut le Juif Jésus” ⁶⁾.

De publicaties welke de rechtshistorische kant van het proces van Jezus belichten zijn ontelbaar; zeer gering in aantal zijn de bijdragen van Nederlandse zijde. In 1955 verscheen een studie van Drossaart Bentfort ⁷⁾. De Amsterdamse hoogleraar Kisch ⁸⁾ schreef onlangs een belangrijk artikel in het *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* en zijn opstel, dat op een belangrijke achterstand der Nederlandse juristen wijst en tegelijk aantoonst dat nog belangrijke bouwstenen aan te dragen zijn, is de directe aanleiding voor de keuze van mijn onderwerp: Sanhedrin en Gabbatha; enige noodzakelijke aanvullingen op de rechtshistorische literatuur.

* * *

De juridische aspecten, de procesgang, de bevoegdheden der onderscheiden autoriteiten, in wat zich te Jeruzalem omstreeks het jaar 27 onzer jaartelling heeft voltrokken, heeft eerst in de vorige eeuw de aandacht der rechtshistorici getrokken ⁹⁾. Daartoe heeft stellig bijge-

⁶⁾ Jules Isaac, *Jésus et Israël*, Parijs 1948, blz. 572.

⁷⁾ J. A. Drossaart Bentfort, *Enige beknopte beschouwingen met betrekking tot de processen van de Here Jezus Christus en van de apostel Paulus*, Kampen 1955.

⁸⁾ I. Kisch, *Over het proces-Jezus*, in *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 1958, blz. 390-403.

⁹⁾ Voor de geschiedenis der literatuur J. Blintzler, *Der Prozess Jesu*, 2e Aufl. Regensburg 1955, blz. 7-19.

dragen het in 1822 verschenen opmerkelijk boek van Salvador¹⁰⁾, die op het keerpunt staat van de opvatting welke door alle eeuwen gehuldigd was, en die zich niet bekommerend om moeilijk verstaanbare plaatsen uit de evangeliën of mogelijke controversen, over het algemeen de evangeliëverhalen als juist aanvaardde en hoogstens nuances te zien gaf in de waardering van de mate van schuld van Joden en Romeinen. Salvador staat op het keerpunt omdat hij aan de hand van de evangeliën tracht aan te tonen dat Jezus geheel naar recht en overeenkomstig de toen geldende normen is geoordeeld en gevonnist; formeel zich aldus houdend aan de oude opvatting, geeft Salvador in feite de stoot voor de latere literatuur welke met die opvatting radicaal breekt.

Geheel overeenkomstig de geest van die tijd, en parallel gaand aan de radicaal-kritische stromingen in filologische en theologische wetenschap, verschijnen dan in het laatst der vorige eeuw en in het begin van deze eeuw talloze publicaties, die een oplossing voor de moeilijkheden zoeken in het schrappen of veranderen van bepaalde gedeelten der evangeliën. Sedertdien zijn de opvattingen haast even uiteenlopend als talrijk. Ik noem er enkele. In het geding is de vraag of de procesrechtelijke bepalingen welke de Talmud¹¹⁾ geeft op het proces van Jezus van toepassing zijn. Uit het feit dat de evangelie-verhalen met die Talmud-bepalingen niet overeenstemmen¹²⁾ leiden sommigen af dat het relaas der evangelisten dus onjuist is, en dat van een joods proces geen sprake is geweest. Anderen willen het evangelie-verhaal tegen de Talmud-bepalingen staande houden, om uit die tegenstelling af te leiden dat van een werkelijk proces naar Joods recht geen sprake is geweest; sommigen zien daarin hoezeer ten onrechte Jezus is veroordeeld geworden¹³⁾; anderen willen daaruit afleiden hoezeer ten onrechte het

¹⁰⁾ J. Salvador, *Histoire des institutions de Moïse et du peuple Hébreu*, Brussel, 1828.

¹¹⁾ De bepalingen van de Talmud over het Joodse strafproces zijn vervat in de tractaten Sanhedrin-Makkoth. Zie daarvoor het werk van Goldin, genoemd in noot 5. Voor de tekst met duitse vertaling vgl. H. L. Strack, *Sanhedrin-Makkoth*, Leipzig 1910.

¹²⁾ Het betreft hier de volgende vereisten: geen rechtszitting bij nacht, doodvonnis niet op dezelfde dag als het eerste verhoor, geen eenstemmige rechtspraak, en andere.

¹³⁾ Vgl. Frank J. Powell, *The Trial of Jesus Christ*, Londen, 2e dr. 1949, blz. 87, in het Nederlands vertaald door W. A. Visser en verschenen onder de titel *Het proces Jezus Christus*, Voorhout 1950; aldaar blz. 97.

officiële Sanhedrin voor zulk een schijnproces aansprakelijk wordt gehouden¹⁴⁾. Weer anderen poneren de latere oorsprong¹⁵⁾ der Talmud-bepalingen; opmerking verdient de betoogtrant van Kisch die de Talmud-bepalingen terugwijst, omdat anders de evangeliën onbetrouwbaar zouden zijn¹⁶⁾.

In het begin der dertiger jaren ontwikkelde Lietzmann¹⁷⁾ de theorie, dat het Sanhedrin wel de bevoegdheid had om doodvonnissen te voltrekken en dat nu van een voltrekking door het Sanhedrin geen sprake is, slechts overblijft een volledig romeins proces, waarbij voor een vonnis van het Sanhedrin geen plaats is. Hoewel scherp bestreden¹⁸⁾ heeft deze opvatting de literatuur der laatste decennia beheerst. Het wel niet minder opzienbarend, niet minder deskundig, maar in woordkeus niet altijd gelukkig werk van Aicher¹⁹⁾ bleef op de achtergrond. Eerst in de laatste tijd hebben studies als van Wenger²⁰⁾ en Blinzler²¹⁾ en hierbij mag ook Kisch genoemd worden, de discussie van de wegen der fantasie teruggevoerd op de begaanbare paden der realiteit.

De centrale vraag waarvoor de rechtshistoricus staat is deze: is er geweest een Joods proces met een romeins naspel, een vonnis van het

¹⁴⁾ D. Chwolson, Das letzte Passahmahl Christi und der Tag seines Todes, 2e Aufl. Leipzig, 1908, blz. 121.

¹⁵⁾ Vooral en zeer gedocumenteerd J. Blinzler, Der Prozess Jesu, Regensburg 1955, met breedvoerige bibliografie. Vgl. de bespreking van A. Steinwenter in IVRA VII (1956) blz. 263/6.

¹⁶⁾ Kisch (titel in noot 8), blz. 397.

¹⁷⁾ H. Lietzmann, Der Prozess Jesu, in Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissensch. Philos. hist. Klasse, 1931, XIII/XIV. Berlijn 1931, blz. 313–322.

¹⁸⁾ Zie de discussie in Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft, 30 (1931): M. Dibelius, Das historische Problem der Leidensgeschichte (blz. 193–201) die zich in grote lijnen achter Lietzmann plaatst; Fr. Büchsel, Die Blutgerichtsbarkeit des Synedrions (blz. 202–210), die aan het Sanhedrin het recht tot voltrekking van doodstraffen ontzegt en Lietzmann's antwoord: Bemerkungen zum Prozess Jesu (blz. 211–215). Scherpe bestrijding in hetzelfde tijdschrift 43 (1950/51), door J. Jeremias, Zur Geschichtlichkeit des Verhörs Jesu vor dem Hohen Rat, blz. 145–150.

¹⁹⁾ G. Aicher, Der Prozess Jesu, Bonn 1929.

²⁰⁾ L. Wenger, Über erste Berührungen des Christentums mit dem römischen Rechte, overdruk uit Miscellanea Giovanni Mercati, V, Città del Vaticano 1946, weinig gewijzigd opgenomen in L. Wenger, Die Quellen des römischen Rechts, Wenen 1953, blz. 286 e.v.

²¹⁾ Blinzler, (titel in noot 15).

Sanhedrin, waarop Pilatus slechts zijn fiat behoefde te geven?²²⁾ Maar waarom was de straf dan Romeins? dan wel is er geweest een Romeins proces met een Joods voorspel²³⁾. Maar waartoe diende dan dat voorspel? Of is er sprake geweest van twee volledige processen²⁴⁾, maar wat is daarvan dan de zin? of moet men, zoals ook wel verdedigd is²⁵⁾ aannemen dat er van geen enkel geregeld proces sprake is geweest? of rest ons wellicht slechts een wetenschappelijk non liquet?²⁶⁾

Het ware ondoenlijk in het bestek van een rede recht te doen aan alle literatuur welke rondom ons onderwerp verschenen is, zo het al mogelijk ware de gehele literatuur te kennen. Ik wil mij beperken tot een drietal punten, waarop in de literatuur de aandacht niet of vrijwel niet gevallen is.

De eerste noodzakelijke aanvulling betreft het gebruik van de bronnen, welke ons de gegevens verschaffen. Eigenlijk vormen de vier evangeliën de enige bronnen en ontbreekt daarbuiten elk getuigenis. Dit geldt niet alleen de gang van het proces zelf, het geldt ook voor de inrichting van het strafproces in Judea in die tijd²⁷⁾, de andere

²²⁾ Zo R. von Mayr, *Der Prozess Jesu*, in *Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik* 20 (1905) blz. 299; Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1899, blz. 240 noot 2 en in *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 3 (1902) blz. 199; Fr. Doerr, *Der Prozess Jesu in rechtsgeschichtlicher Bedeutung*, Berlin, etc. 1920.

²³⁾ Vooral Lietzmann (titel in noot 17), Cullmann (titel in noot 1) en zeer vele anderen.

²⁴⁾ Zo Aicher (titel in noot 19), Wenger (titel in noot 20) en ten onzent Drossaart Bentfort (titel in noot 7).

²⁵⁾ Laatstelijk Daniël-Rops, *Histoire Sainte, Jésus en son temps*, Parijs 1945. Deze mening beroept zich voor wat Pilatus betreft op het feit dat de vier evangelisten niet uitdrukkelijk van een vonnis in de technische zin van het woord spreken. Vgl. Matth. 27 : 26; Marc. 15 : 15; Luc. 23 : 25; Joh. 19 : 16, telkens de uitdrukking παρέδωκεν. Vgl. Daniël-Rops blz. 526: *Il n'osa même pas rendre une sentence: „Il leur livra Jésus pour q'on le crucifiât”*. Zie ook J. Groenewegen, *Pontius Pilatus*, Ac. Prft Utrecht, Amsterdam, 1872, blz. 30: „Zoo gaf hij, zonder een bepaald vonnis te wijzen, aan den eis der Joden toe.” Daartegenover wijst het bestijgen van de rechterstoel stellig op een formeel proces (ἐπὶ βήματος in Joh. 19 : 13 en Matth. 27 : 19). Zie daarover Wenger, *Berührungen*, blz. 10 nt. 26; breder in *Quellen*, blz. 287 nt. 11. Groenewegen (blz. 29) vertaalt echter (waarschijnlijk incorrect): „plaatst Hem op de rechterstoel” zich daarbij beroepend op Tacitus, *Annales* 1. 44.

²⁶⁾ Zo Kisch (t.a.p.) blz. 397.

²⁷⁾ De betekenis van de in de noten 11 en 12 bedoelde Talmud-passages voor ons onderwerp is moeilijk te definiëren. Vaststaat dat de Talmud eerst na de verwoesting van Jeruzalem (70 na Chr.) geleidelijk is geschreven. Het

regelingen van het Romeins bestuur over het Palestijnse territoir, de betekenis, welke men te Rome aan het gebeurde heeft gehecht. Dit volledig stilzwijgen van alle auteurs, enkele weinig zeggende passages²⁸⁾ daargelaten, moge in overeenstemming zijn met de fascinerende beschrijving van Anatole France, dat Pilatus veel later naar het gebeurde gevraagd, zich dat niet meer kon herinneren²⁹⁾ — maar er is iets in dat zwijgen dat verdenking oproept. Flavius Josephus, die de Joodse geschiedenis beschreef, de ondergang van Jeruzalem meemaakte, in Rome was bij het uitbreken der christenvervolgingen onder Nero, vermeldt geen kindermoord van Bethlehem en zwijgt over het leven en sterven van Jezus Christus³⁰⁾. Een rapport van Pilatus aan Rome, — er zijn veel apocriefe uitgaven van in omloop, meest daterend uit de 3e en 4e eeuw³¹⁾ —, moet wel tot Pilatus' plicht hebben behoord; Rome was te goed op de hoogte met zelfs kleine details van het bestuur over gepacificeerde provincies³²⁾ om niet te sterker geïnteresseerd te zijn in een zo moeilijk en roerig gebied als Judea was. Een enkele maal schijnt een tip van de sluier te worden gelicht. Het verhaal van Tertullianus, dat Tiberius nog aan de romeinse senaat zou hebben voorgesteld om Christus onder de Goden in het Pantheon op te nemen, hetgeen

beroep op de mondelinge traditie, waarop zij berust, is niet zonder meer te verwerpen. In genen dele staat echter vast op welke delen deze overlevering kan worden toegepast. Wanneer hetzij een Mozaische wet, hetzij enige andere tekst een aanknopingspunt biedt, kan aan Talmud-gegevens ook voor eerdere tijden een zekere waarde niet worden ontzegd. Voor de hier in het geding zijnde teksten is zulk een aanknopingspunt echter niet aanwezig. Dat naar het geval licht anders kan worden beslist, komt aan de orde in noot 61.

²⁸⁾ Vgl. W. den Boer, *Scriptorum paganorum I–IV saec. de christianis testimonia*, Leiden 1948.

²⁹⁾ Anatole France, *L'étui de nacre, Le procureur de Judée*. Vgl. blz. 28: Pontius Pilatus fronça les sourcils et porta la main à son front comme quelqu'un qui cherche dans sa mémoire. Puis, après quelques instants de silence: — Jésus? murmura-t-il, Jésus, de Nazareth? Je ne me rappelle pas.

³⁰⁾ Een korte passage in Flavius Josephus, *Joodse Oudheden* 18. 3. 3 wordt algemeen gedeeltelijk of geheel als een later invoegsel beschouwd. Over het zgn. *testimonium Flavianum* zie vooral Eisler, titel in noot 4.

³¹⁾ De zgn. *acta Pilati* zijn o.m. opgenomen in A. de Santos Otero, *Los Evangelios Apocrifos*, Madrid 1956, blz. 418 e.v. Vgl. Wenger, *Quellen*, blz. 456 nt. 328. Over Flavius Josephus en de kindermoord van Bethlehem zie Eisler I, blz. 155.

³²⁾ Blijkens de Edicten van Cyrene, waarover hieronder breder, was Rome nauwkeurig op de hoogte van bepaalde misstanden in Cyrenaica, maar ook van het nauwkeurig inkomen van welgestelde en minder gefortuneerde romeinse bewoners van dat gebied.

door de Senaat om redenen van prestige zou zijn verworpen, is steeds als fantasie beschouwd maar door Volterra's studie heeft de apocrieviteit aan kracht ingeboet³³). Of een ander punt: De tijd schijnt nog niet rijp te zijn geweest voor een gevolg geven aan de suggestie van niemand minder dan Cumont³⁴) om eens nader te bestuderen wat de te Nazareth gevonden inscriptie uit Augustus' of Tiberius' tijd, waarbij de doodstraf gesteld wordt op het wegnemen van het dode lichaam uit een graf te maken heeft met het verhaal dat men in omloop bracht tegen de discipelen van de opgestane Heer.

Intussen hebben wij dan als bronnen welke ons het proces van Christus beschrijven de vier evangeliën en alleen de vier evangeliën. Welk historicus zou niet dankbaar zijn wanneer niet minder dan vier bronnen betreffende een bepaald gebeuren te zijnen dienste staan. Hij zal waarschijnlijk moeite hebben de onderlinge nuanceringen in één mozaïek in te passen en hij zal beginnen de gemeenschappelijke lijn na te speuren en tegenstellingen te verzoenen. Zeker, ook in de rechtsgeschiedenis heeft men de radicaal-critische methode gekend met name in het Romeinse recht, waar zij in volle omvang over de *Digesten* van Justinianus is losgebarsten. Dat was nog met enig recht van spreken, want zegt niet Justinianus zelf dat hij de oude citaten herhaaldelijk heeft gewijzigd? Wanneer dan die radicaal-critische methode in de rechtsgeschiedenis in de dertiger jaren over haar laatste benen struikelt, juist dan komt Lietzmann deze methode tot volle glorie promoveren in zijn *Der Prozess Jesu*³⁵). Eenvoudig verbluffend en verbluffend

³³) Vgl. Ed. Volterra, *Di una decisione del senato romano ricordata da Tertulliano*, in *Scritti in onore di Contardo Ferrini*, I, Milaan 1946, blz. 471. Zie Tertullianus, *Apologeticum* 5. 1. 2. (in Migne, *Patrologia Latina* II, Parijs 1844, blz. 1120). Volterra toont in zijn artikel aan dat voor deze bewering van Tertullianus twee van elkander onafhankelijke bronnen aan te voeren zijn. Verder gebruikt Volterra de scherpzinnige argumentatie dat aan het verhaal een der essentiële kenmerken van apocrievie verzinselen ontbeert, nml. het dragen van kentekenen van de tijd waarin het verzonnen zou zijn. Het kon in het brein van iemand uit die tijd niet opkomen te beweren dat de keizer iets voorstelt wat de senaat verwerpt, daar dit toen gelijk stond met majesteitsschennis.

³⁴) F. Cumont, *Un réscrit impérial sur la violation de sépulture*, in *Revue historique* 163 (1930) blz. 265/6. De suggestie van verband met de beschuldiging jegens de discipelen is scherp afgewezen door V. Arangio Ruiz, *Epigrafia giuridica*, in *Studia et documenta historiae et juris* V (1939) blz. 630 e.v., maar weer opgenomen door Guarducci, *L'iscrizione di Nazareth sulla violazione dei Sepolchri*, in *Rendic. della Pont. Accad. Rom. di Arch.* XVIII (1941/42), blz. 85 e.v. Vgl. Wenger, *Quellen*, blz. 456.

³⁵) Lietzmann, (titel in noot 17).

eenvoudig is zijn werkwijze: Van de vier evangeliën is Marcus de oudste; de andere evangelisten hebben Marcus als bron gebruikt en wat zij meer beschrijven is dus van dubieuze waarde. Een mededeling als van Johannes³⁶⁾ dat de Joden zeiden niet het recht te hebben iemand te doden, komt niet bij Marcus voor en behoeft dus geen vertrouwen. Marcus zelf heeft zijn verhaal op schrift gesteld aan de hand van het ooggetuigeverslag van Petrus. Voorzover, aldus Lietzmann, Marcus een beschrijving geeft van dingen, waarvan Petrus geen ooggetuige is geweest, is zijn beschrijving dus dubieus. En waar Petrus geen ooggetuige is geweest van het einde van de zitting van het Sanhedrin, immers de zaal na het kraaien van de haan verlaten had, ontbreekt elk bewijs van een vonnis van het Sanhedrin. Het is deze opvatting welke de rechtshistorische literatuur over het proces van Jezus goeddeels heeft beheerst en ook Cullmann verklaart zich in 1956 in hoofdlijnen met Lietzmann accoord³⁷⁾. Bij dit alles doet weldadig aan de veel positiever houding welke Kisch inneemt³⁸⁾, al is zijn uitgangspunt, dat wie de critiek op de bronnen heeft weerlegd, nog niet de juistheid der bronnen heeft aangetoond³⁹⁾ slechts in abstracto juist. In concreto moet de historicus uitgaan van de betrouwbaarheid der overlevering naar vorm en inhoud, omdat hem anders de historie in haar geheel ontglipt. Van onverkorte waarde is wat J. Woltjer in 1886 zeide over de historische wetenschap „wier object niet is de wereld, de dingen, de feiten, de begrippen, die geweest zijn, althans niet rechtstreeks; want zoo kent alleen Hij ze, die is, en die was en zijn zal; maar het verledene zooals het voortbestaat door de symbola, de teekenen, waarin het zich heeft afgebeeld, de monumenten en werken der kunst nijverheid, doch bovenal de taal, of, wilt Ge in één woord, de overlevering in den ruimsten zin. Die overlevering is het object der historische wetenschappen; uit de symbolen, waaruit zij bestaat, vormt zich de historie hermeneutisch het beeld van het verleden; zij vormen

³⁶⁾ Joh. 18 : 31.

³⁷⁾ Cullmann, *Der Staat*, blz. 28–31.

³⁸⁾ Vgl. noot 16.

³⁹⁾ Kisch, blz. 402: „Ook aan de eis van logische redenering wordt ernstig te kort gedaan. Lietzmann houdt de mededelingen, bij Marcus 14 : 55–65, nopens de zitting voor het Joodse gerecht, voor on-historisch; de schrijver” (sc. Drossaart Bentfort – V.) „bestrijdt deze opvatting en constateert nu triomfantelijk: „de historiciteit van het door Lietzmann gewraakte Schriftgedeelte staat dus . . . vast” (p. 13). Neen, ten hoogste staat vast dat de niet-historiciteit door Lietzmann niet is bewezen, hetgeen in goede logica geenszins het zelfde is”.

de brug van hetgeen geweest is tot hetgeen is. De overlevering is dus voor de historische wetenschappen, wat de verschijnselen in de natuur voor de natuurwetenschappen, de verschijnselen van den geest voor de geesteswetenschappen zijn en zoo heeft ook de historie van de waarheid dezer overlevering in 't algemeen, hoe weinig onmiddellijk zij ook moge zijn, uit te gaan. Zij leeft uit de zekerheid, dat het woord is een vast teeken voor het feit en dat het als zoodanig gebruikt is door wie de overlevering voortbracht⁴⁰⁾; Alleen zo stelt ook de wetenschap een grens aan de onverzadigbaarheid welke de critiek van nature eigen is. Dat is de eerste noodzakelijke aanvulling op de rechtshistorische literatuur rond het proces van Jezus⁴¹⁾.

* * *

Uit het voorgaande vloeit voort dat de rechtshistoricus de gebeurtenissen welke de overgeleverde teksten beschrijven niet a priori critisch, maar vertrouwend tegemoet treedt. Hij zal die gegevens brengen in confrontatie met hetgeen hem omtrent de rechtstoestanden uit die tijd reeds bekend was, trachten ze daarin in te passen, mogelijk concluderen dat zij zijn kennis completeren of ook corrigeren. Of anders gezegd hij integreert het een met het ander teneinde zich een beeld te vormen van het geheel der feiten, en zal eerst tot critiek komen wanneer een afgerond geheel hem onbereikbaar blijkt en zulks niet verklaarbaar is uit gebrek aan feitenmateriaal of mogelijkheid van afwijkingen van algemener regels.

Sprekend over aanvullingen mag ik voorbijgaan aan de confrontatie van de feitelijke gegevens met hetgeen in het algemeen bekend is omtrent het Romeinse strafproces, het gebied waarop Mommsen's machtig werk⁴²⁾ nog onverslagen meester is, al wijst nieuwer literatuur nieuwe banen⁴³⁾. Het ligt verder voor de hand vergelijkingen te trekken tussen

⁴⁰⁾ J. Woltjer, *Overlevering en kritiek*, rect. or. V. U. 1886, in *verzamelde redevoeringen en verhandelingen I*, Amsterdam 1931, blz. 48.

⁴¹⁾ Vgl. Woltjer, blz. 49.

⁴²⁾ Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899.

⁴³⁾ Bijv. U. Brasiello, *Note introduttive allo studio dei crimini romani*, in *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 12 (1946), blz. 151 e.v.; G. G. Archi, *Gli studi di diritto penale romano da Ferrini a noi*, in *Revue internationale des droits de l'antiquité (RIDA)* IV = *Mélanges-De Visscher* III, 1950, blz. 21 e.v. Vgl. R. Taubenschlag, *The law of greco-roman Egypt in the light of the papyri* (332 B. C. — 640 A. D.) 2e dr. Warschau 1955, blz. 429—494 en 537—558.

de gegevens welke ons omtrent het proces van Christus worden beschreven en andere processen uit die tijd. Het proces van de apostel Paulus ⁴⁴⁾ ligt door diens Romeins burgerschap even buiten de directe vergelijkingssfeer, anders dan het proces tegen Stefanus, die zonder tussenkomst van de Romeinse magistraat op last van het Sanhedrin en met inachtneming der oud-testamentische vormen wordt terechtgesteld ⁴⁵⁾. Dezelfde quaestie van de bevoegdheid der Joodse autoriteiten komt aan de orde in hetgeen Flavius Josephus verhaalt over de dood van Jacobus de rechtvaardige, de broeder des Heren ⁴⁶⁾, gedood op last van de hogepriester, die deswege door de Romeinen werd afgezet ⁴⁷⁾.

Dat het martelaarschap van deze figuren der eerste christenheid in de vergelijking betrokken wordt, ligt om meer dan een reden voor de hand. Ik wil het oog echter richten op enige andere processen, welke onder de regering van Augustus in en om Judea zijn gevoerd; processen, waar geheel andere figuren bij waren betrokken, maar waarbij quaesties aan de orde kwamen, welke van belang zijn voor het rechtshistorisch inzicht in de vragen die ons bezig houden. Deze processen, waaraan de rechtshistorische literatuur geen of nauwelijks ⁴⁸⁾ aandacht schonk, zijn de processen welke koning Herodes I voerde tegen zijn eigen zonen. Ik vertel U hun geschiedenis.

* * *

Herodes de Eerste, door sommigen bijgenaamd de Grote, aan wien grote bekwaamheden als politicus, strateeg en bestuurder niet kunnen

⁴⁴⁾ Vgl. Hand. 21 en volgende hoofdstukken. Literatuur: N. G. Veldhoen, *Het proces van den Apostel Paulus*, Ac. Prft Leiden, Alphen 1924; Wenger, *Erste Berührungen*, blz. 12 e.v., *Quellen*, blz. 289 e.v.; e.a.

⁴⁵⁾ Vgl. Hand. 6 : 9—8 : 1. In vrijwel elke studie over ons onderwerp wordt het proces van Stefanus besproken, waarbij velen stellen, dat de terechtstelling van Stefanus na de zitting van het Sanhedrin een uiting van volkswoede was. Daartegen valt op te merken dat de voorschriften van een officiële Joodse terechtstelling in acht genomen worden. Vgl. Hand. 7 : 57/8. Anderen plaatsen het gebeurde in een stadhouderloos tijdperk en vinden daarin de reden van het ontbreken van Romeinse autorisatie.

⁴⁶⁾ Flavius Josephus, *Joodse Oudheden* 20. 9. 1.

⁴⁷⁾ Blintzler, blz. 111 noemt de processen tegen de zonen van Herodes, doch alleen in verband met de soort straf.

⁴⁸⁾ De processen van de zonen vindt men beschreven door Flavius Josephus, *Joodse Oudheden* 16. 10 e.v. Vgl. de Nederlandse vertaling van de desbetreffende gedeelten in M. A. Beek, *Het leven van Herodes*, Amsterdam 1959.

worden ontzegd, is de geschiedenis ingegaan als een tyran wiens regering een door bloed bevuurd drama is geweest. Talloze executies en massaslachtingen moesten deze vorst in zijn regering handhaven; de kindermoord van Bethlehem waardoor hij in het Nieuwe Testament bekend staat ⁴⁹⁾, wordt door de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus niet eens vermeld, mogelijk omdat Flavius Josephus toch over alles wat met Jezus Christus verband houdt het reeds genoemde opmerkelijke stilzwijgen bewaart, mogelijk ook omdat deze moord in het geheel van Flavius' verhaal tussen alle andere verdachtmakingen en massacres weinig opvallends en zeker geen politiek-historische betekenis zou hebben gehad ⁵⁰⁾.

In zijn persoonlijk leven, voor zover een vorst dat heeft, begint de tragedie met de al of niet vermeende machtsstrijd tussen de telgen uit het Asmonaeische huis dat meer bekend onder de naam der Maccabeeën aan Israël vroomheid en vrijheid had teruggegeven. Ongetwijfeld had Herodes zijn positie in belangrijke mate versterkt door zijn huwelijk met de tweede zijner tien vrouwen Marianne de Asmonaeische, dochter van Alexander en kleindochter van de Maccabeeër Hyrcanus II. De moeilijkheden komen wanneer Herodes een onbekende onaanzienlijke tot de hogepriesterlijke waardigheid verheft, met voorbijgaan van zijn zwager en Marianne's broer, de Asmonaeër Aristobulus. Dit brengt verwijdering tussen Herodes en Marianne, welke laatste samen met haar moeder Alexandra door Cleopatra van Egypte en de triumvir Antonius pressie op Herodes doen uitoefenen om Aristobulus tot hogepriester te verheffen. Herodes geeft hieraan toe, maar zijn vrees voor de populariteit qua familiehistorie en persoon van de nog 17-jarige jongen brengt hem er toe binnen een jaar daarna Aristobulus bij een zwempartij als het ware spelenderwijs door enige handlangers onder water te doen houden en te doen verdrinken. De grote rouw die Herodes bedrijft, doet aan Alexandra en Marianne niet ontgaan, dat Herodes de moordenaar van zijn zwager is. Het spreekt vanzelf dat hierdoor de verhouding tot Marianne voorgoed bedorven is. Wanneer Herodes door Antonius, weer op Alexandra's aandringen, ter verantwoording wordt geroepen, geeft hij zijn waarnemer bevel om als hij zelf niet levend terug komt, zijn vrouw Marianne om te brengen, daar hij niet kon

⁴⁹⁾ Matth. 2 : 16.

⁵⁰⁾ Vgl. A. Sizoo, *Uit de wereld van het Nieuwe Testament*, 2e dr. Kampen 1948, blz. 8.

dulden, dat een ander van haar schoonheid na hem genieten zou. Het karakter van een man die zulk een bevel geeft en later nog eens geeft, dat ongetwijfeld doet uit een hartstochtelijke liefde of passie, die hem tegelijk niet verhindert haar broeder door sluipmoord te doden, haarzelf later mede om te brengen, maar hem wel verhindert in te zien dat na de moord op Aristobulus de verhouding met de koninklijke en ook hooghartige Marianne nooit meer in orde zou komen, — dit karakter wordt door Flavius Josephus die werkelijk geen karakterstudies geeft maar een zeer feitelijk geschiedschrijver is, toch terloops en voortdurend merkwaardig juist getekend in de zwenkingen, vergevingsgezindheid en grootste wreedheden, welke deze tyran typeren. Men lezen hier J. Woltjer's karakterschets van Herodes op na ⁵¹⁾.

Weinig beschuldigingen zijn intussen meer nodig om Marianne ten val te brengen, indien men die uitdrukking al gebruiken mag, want haar persoon kent een statuur die niet valt, maar heengaat. Na terugkeer van een andere buitenlandse reis blijkt de verwijdering groter en valse aanklachten dat zij zou getracht hebben Herodes te vergiftigen doen hem zijn vrienden en verwanten bijeenroepen om gericht over haar te houden. Deze rechters hebben, ziende dat er tegen Herodes' woede niets te beginnen was, haar met eenparigheid ter dood veroordeeld, welk vonnis na een tijd van aarzeling in de gevangenis voltrokken is ⁵²⁾.

Uit zes huwelijken waren Herodes negen zonen geboren. Hiervan zijn er vier uit het Nieuwe Testament bekend: *Archelaus*, die zijn vader in Jeruzalem opvolgde ⁵³⁾ en *Herodes Antipas*, bekend uit de geschiedenis van Johannes de Doper ⁵⁴⁾, beiden zonen van Malthace. Herodes Antipas was gehuwd met Herodias, die hij aan zijn broer *Herodes-Philippus*, zoon van Marianne II, de dochter van de hogepriester Simon, ontnomen had ⁵⁵⁾. Deze Herodes Philippus dient wel te worden onderscheiden van *Philippus*, viervorst van Trachonitis ⁵⁶⁾. Deze was een zoon van Cleopatra van Jeruzalem, evenals zijn jongere broer *Herodes*, die jong gestorven is toen hij voor zijn opvoeding te Rome verbleef. Bij Pallas had Herodes een zoon *Phasaël*, die geen rol van betekenis heeft gespeeld. Bij Marianne de Asmonaeische had hij twee zonen,

⁵¹⁾ J. Woltjer, Herodes, Leiden 1898.

⁵²⁾ Flavius Josephus, Joodse Oudheden 15. 7. 6.

⁵³⁾ Matth. 2 : 22.

⁵⁴⁾ Matth. 14 : 1—12, Marcus 6 : 14—29; Luc. 3 : 19, 20; 9 : 7—9.

⁵⁵⁾ Matth. 14 : 3; Marcus 6 : 17.

⁵⁶⁾ Lucas 3 : 1.

Alexander en *Aristobulus* genaamd, over wie ik U verder nog moet spreken, en ten behoeve van wie hij zijn oudste zoon, uit zijn huwelijk met Doris, *Antipater* geheten, van het Hof verwijderd had. Deze Antipater, wel te onderscheiden van de reeds genoemde *Antipas*, fungeert als derde in mijn verslag ⁵⁷⁾.

Dat na de dood van hun moeder de positie van Marianne's zonen moeilijk was, spreekt vanzelf en het zijn Aristobulus en Alexander geweest, die dit op treurige wijze ervaren hebben. Hun oudste broer Antipater was er alles aan gelegen zijn erfgenaamschap als oudste tot gelding te brengen. Dan begint weer een lange historie van stoken van Antipater en intrigreren van Salome alles gericht tegen Marianne's beide zonen, zolang tot de ongenade een feit was en Herodes naar Rome reisde om zijn zonen bij keizer Augustus aan te klagen. Met zijn zonen op reis gegaan vond hij de keizer te Aquilea, waar hij met hen voor Augustus verschijnende zijn zonen beschuldigde hem naar het leven en dus naar het koninkrijk te hebben gestaan. Hoewel zij zo boos gehandeld hadden, heeft naar zijn zeggen in zijn aanklacht, Herodes niet gebruik willen maken van zijn vaderlijke macht, maar heeft hij ook omdat hij zelf als vader en koning ook te zeer bij de zaak betrokken is, hen tot de keizer gevoerd opdat die als goed en edel scheidsman beslisde, aan wie hij, Herodes, thans verzoekt zulke boze daden niet ongestraft te laten ⁵⁸⁾.

Alexander en Aristobulus verkeerden in een uiterst moeilijke positie bij het bepalen van hun houding tegenover met zoveel ernst voorgedragen laster. De macht huns vaders deed hen ervoor terugdeinzen hem openlijk aan te vallen (want er waren meerderen aanwezig), hun jonkheid deed hun de bekwaamheid tot een kundige verdediging missen, hun onzekerheid in deze beide zaken vermeerderde hun vrees om bij

⁵⁷⁾ De meest volledige stamboom vindt men bij A. H. M. Jones, *The Herods of Judaea*, Oxford 1938, bijlage.

⁵⁸⁾ Τὸ δὲ μέγιστον, οὐδ' ἐπὶ τοιούτοις, ἦν εἶχεν ἐξουσίαν, ταύτῃ κατ' αὐτῶν χρησάμενος ἀγαγεῖν ἐπὶ τὸν κοινὸν εὐεργέτην Καίσαρα, καὶ παρελόμενος αὐτοῦ πᾶν ὅσον ἢ πατὴρ ἀσεβούμενος ἢ βασιλεὺς ἐπιβουλεύμενος δύναται, κρίσεως ἰσοτιμία παρεστακέναι. Flavius Josephus, *Joodse Oudheden* 16. 4. 1. ed. Naber, Leipzig 1893, Vol. IV. (Maar vooral wilde hij de aandacht erop vestigen, dat hij, ondanks hun houding tegenover hem, niet van zijn gezag gebruik had gemaakt, maar dat hij hen voor hun aller weldoener, de keizer, gebracht had. Hij deed vrijwillig afstand van alles waartoe een beledigd vader of een bedreigd koning het recht heeft en onderwierp zich, met hen als zijns gelijken, aan de beslissing van de keizer. Vert. M. A. Beek).

gebreke van behoorlijk antwoord voor schuldig te worden gehouden. Augustus wist echter de achtergrond van hun tranen te onderkennen, zoals ook ieder der aanwezigen door medelijden werd bewogen, zodat reeds voordat Aristobulus met spreken aanvangt, de gezindheid van zijn vader te zijnen gunste aan het keren is.

Dit alles mag niet wegnemen dat het antwoord dat de beschuldigde Aristobulus dan naar Flavius Josephus' beschrijving gaat geven, een pleidooi is, dat door zijn gehele opzet, door de uiterste diplomatie gemengd met vrijmoedige openhartigheid niet na kon laten de onschuld der jongens aan te tonen. Ook de jurist noteert uit deze rede Aristobulus' betuiging van erkentelijkheid voor zijn vaders vriendelijkheid, waarvan deze terechtzitting een bewijs is. Want wanneer Herodes kwaad tegen hen voor had, hij zou hen niet voor Caesar gesteld hebben, wiens gezindheid naar ieders behoudenis uitgaat. Herodes had hen immers uit zijn koninklijke en vaderlijke macht zelf kunnen straffen. En wie, die een ander kwaad wil doen, brengt hem naar een tempel?

Zo wij tegen zulk een vader gedaan hadden waarvan men ons beschuldigt, wij zouden te leven onwaardig zijn en onschuldig sterven is verkieslijker dan onder zulk een beschuldiging te leven. Men zou kunnen vermoeden dat wij naar de kroon stonden om onze jonkheid of om het lot van onze arme moeder. Maar wordt niet aan ieder die in die omstandigheden verkeert, zo licht dezelfde beschuldiging nagegeven? Het zal echter om het bewijs van de beschuldiging moeten gaan. Laat iemand bewijzen dat wij iets van het beweerd hebben gedaan! Juist aan het hof eens konings kunnen zulke beschuldigingen gemakkelijk worden verdicht, maar tegen ons valt enig bewijs niet te leveren.

Maar hoe kunnen wij ons vrij pleiten als men ons niet gelooft? Mogen wij dan niet wenen om onze moeder als haar na haar dood nog kwaad wordt meegegeven? En waarom zouden wij naar de troon staan? Zou Uw dood ongewroken, zouden wij ongestraft blijven bij het leven van de keizer? zou ons volk ons in de tempel die U, vader, gebouwd hebt dulden? Gij hebt geen goddeloze of onverstandige, maar door de omstandigheden ongelukkiger zoons dan U nut ware. Maar wie heeft U dan zulke gruwelijke zaken doen geloven? De dood van onze moeder zou ons meer tot voorzichtigheid dan tot toorn bewegen. En wat moeten wij nog meer zeggen tot verontschuldiging van wat nooit is geschied? Daarom vragen wij U ten overstaan van de keizer, onze scheidsman, zo gij het kwaad vermoeden kunt afleggen, ons te laten leven hoezeer bedroefd wij zijn. Maar zo gij meent verder voor ons te moeten zorgen,

is het leven ons niet zo lief, dat wij het willen behouden, ook als het is ten koste van hem, die het ons gaf.

Ditmaal kwam op instigatie van Caesar, die eerst enige bedenktijd nam, een verzoening tot stand. De vrede aan het hof was echter slechts tijdelijk. In de vele samenzweringen of vermeende conspiraties komen ter pijnlijke verhoring ook de namen van Marianne's zonen weer voor. Herodes' zuster en moeder zijn maar al te zeer geneigd die beschuldigingen aan te wakkeren of in het leven te roepen. Antipater is gaarne geneigd ze te steunen; Herodes te spoedig geneigd ze te geloven. Het kwam zover dat Herodes voor zijn zoons bezwarende maar vervalste brieven liet voorlezen aan het volk, dat licht ontvankelijk is, terstond hun anders zo geliefde prinsen wilde stenigen. Herodes heeft hen echter voor stenigen behoed, hetgeen wel tot gevolg had dat zij in de kerker kwamen. Intussen ontkenden de zoons alle schuld, erkende een van hen slechts het voornemen te hebben gehad naar zijn schoonvader de koning van Cappadocië en mogelijk naar Rome te vluchten.

Nu zendt Herodes gezanten naar Rome met brieven en bewijsstukken voor Augustus om hem van de schuld van zijn zonen te overtuigen. Deze brieven moesten aan Augustus overhandigd worden zodra een andere afgezant van Herodes een zakelijk conflict welke deze met Augustus had, tot oplossing zou hebben gebracht. Dit geschiedde niet alleen maar zelfs liep Augustus met het plan rond om Herodes het koningschap over Arabië aan te bieden, waar hij echter op terugkwam, toen hij deze brieven gelezen had ⁵⁹).

Augustus antwoordt dat als de zonen eer en trouw geschonden hebben, hij Herodes de vrije hand gegeven wil hebben hen als vadermoordenaars te straffen. Indien ze echter slechts getracht hebben te vluchten dan moet Herodes met vaderlijke liefde in een kleine kastijding genoegdoening vinden. Daarom is dit Augustus' raad, dat te Berytus, de romeinse residentie in Syrië, een rechtsdag gehouden wordt, waar de landvoogden met Archelaos van Capadocië en andere vrienden en hooggeplaatsten raad zullen houden wat hier te doen staat.

Zo is dan deze vergadering bijeengeroepen door Herodes. Ongeveer 150 man waren aanwezig, waaronder de beide landvoogden en velen uit de verschillende steden. In de samenstelling van deze vergadering trekken twee feiten de aandacht: de eerste dat Herodes in strijd met Augustus' brief niet heeft uitgenodigd Archelaos van Cappadocië, de

⁵⁹) Flavius Josephus, Joodse Oudheden 16. 10. 9.

tweede, dat de beschuldigde zonen niet voor de vergadering zijn gebracht.

Herodes' aanklacht was fel maar wist geen bewijzen van de poging tot vadermoord te leveren. De eigen brieven van zijn zoons bewezen slechts de vluchtpoging. Weer wijst Herodes er op dat en de natuur en de keizer hem de vrije hand gaven om als koning naar goeddunken te handelen. Daarom vroeg hij geen veroordeling maar een ja-woord op eens vaders gerechtvaardigde toorn, dit met een beroep op de wet uit Deuteronomium ⁶⁰⁾, dat wanneer een vader zijn weerspannige zoon tot de oudsten brengt, deze hem zullen stenigen ⁶¹⁾.

⁶⁰⁾ Deut. 21 : 18.

⁶¹⁾ Τὸ δὲ τελευταῖον εἰπὼν ὅτι καὶ τῇ φύσει καὶ τῇ Καίσαρος δώσει τὴν ἐξουσίαν αὐτὸς ἔχοι, προσέθηκε καὶ πάτριον αὐτῷ νόμον, ὃς ἐκέλευεν εἰ τοῦ κατηγορήσαντες οἱ γονεῖς ἐπιθεῖεν τῇ κεφαλῇ τὰς χεῖρας, ἐπάναγκες εἶναι τοῖς περιεστῶσι βάλλειν καὶ τοῦτον ἀποκτείνειν τὸν τροπον. Flavius Josephus, Joodse Oudheden 16. 11. 2. ed. Naber, Leipzig 1893, Vol. LV. (Tenslotte voerde hij aan, nadat hij de aanwezigen er nogmaals aan had herinnerd, dat hij zowel in zijn positie van vader als door de volmacht van de keizer, vrij over zijn zonen kon beschikken — dat er bij zijn volk van oudsher een wet bestond, die voorschreef dat, wanneer een vader zijn handen legde op een beschuldigde zoon, de omstanders hem mochten (moesten? — V.) stenigen. Vert. M. A. Beek.)

Is deze interpretatie van dit Mozaïsch wetsvoorschrift juist? S. R. Driver, International Critical Commentary, Deuteronomy, Edinburgh 1895, meent dat het de taak was van de oudsten der stad kennis te nemen van vergripen tegen stam- en familierecht. De oudsten komen voor in bijna iedere periode van de geschiedenis van Israël en treden soms op als vertegenwoordigers van het volk als geheel (vgl. Ex. 3 : 16, 18; 4 : 29; 24 : 1, 14). In Deuteronomium wordt hun een juridische functie toegekend (vgl. Deut. 16 : 18), vooral in de behandeling van halsmisdrijven en familiezaken. Vgl. ook Ruth 4 : 2, 4, 9; 1 Kon. 21 : 8, 11; Jes. 3 : 14. Blz. 233, 247. Herders Bibelkommentar, Die Heilige Schrift II Numeri und Deuteronomium, Freiburg 1955, blz. 418, ziet in dit voorschrift een beperking van het vaderlijk recht op leven en dood. De vader moet, zo hij geen andere uitweg weet, samen met de moeder (verband met Deut. 19 : 15: één getuige) de hulp van de rechter inroepen, en door een formele aanklacht een normaal proces aanvangen. — Met de rechtsopvattingen van die tijd lijkt mij meer in overeenstemming Goldin (titel in noot 5), blz. 166: „It is evident from the Biblical text that the father and the mother made the complaint against their son; they were the sole witnesses; they were also the prosecutors; and their sole statement before the court, without corroboration or substantiation, sufficed to deprive their son of his life. No further investigation or procedure was necessary on the part of the court. In fact, it was mandatory upon the tribunal to order the culprit's execution by stoning after having heard the parent's complaint, for the parent still retained sole authority over his child. Of this power the Mosaic Law did not

De vergadering allerminst van de schuld van de zoons overtuigd, heeft men weinig stemmen tegen Herodes' macht bevestigd, daar geen hoop op verzoening aanwezig was, en men geen andere mogelijkheid zag. De executie heeft weer getoefd, maar toen een nieuwe aanklacht uit de pijnbank kwam, zijn in het jaar 6 v. Chr. Aristobulus en Alexander te Sebaste (Samaria) gedood en in het graf der Asmonaeën te Alexandrum bijgezet. Met hen ging de laatste gedachte aan de Asmonaeërs heen. In rechte lijn droegen zij die naam ook niet. In de zoon van Aristobulus, de latere Agrippa I, de „koning Herodes” uit Handelingen 12⁶²), die de apostel Jacobus ter dood liet brengen, is geen herinnering aan der Maccabeeën glorie meer over, evenmin als in zijn kleinkinderen, Drusilla de vrouw van Felix⁶³) of Agrippa II voor wie Paulus getuigde⁶⁴).

De tragiek gaat voort. De dood van Marianne's zonen mag mede veroorzaakt zijn door het intrigeren van hun oudste broeder en medetroonpretendent Antipater, deze laatste kent zijns vader wantrouwen en vreest dat zich dat thans op zijn hoofd ontladen zal. Hij weet via invloedrijke kennissen te Rome te bewerken dat hij naar Rome gezonden wordt, doch ontkomt noch aan zijn innerlijke drijfveer tot conspiratie, nu tegen zijn vader, noch aan diens argwaan.

Herodes krijgt feitelijke bewijzen tegen een door Antipater opgezette poging tot gifmoord in handen en nodigt hem vriendelijk uit naar huis terug te keren, waar hij juist aankomt als stadhouder Varus op bezoek is. Hij wordt terstond gearresteerd en de volgende dag reeds heeft de terechtzitting plaats, onder leiding van Varus en Herodes en met vele vrienden zomede Salome. Als getuige treedt mede op een kort tevoren gevangen knecht op wie brieven aan Antipater waren gevonden, waarin hem geraden werd niet naar huis te gaan daar hij dan geen toevlucht meer tot de keizer had. Herodes beschuldigt Antipater o. m. van schuldig te staan aan de dood van Aristobulus en Alexander! en dan met name van poging tot vadermoord. Velen bevestigden deze aanklacht en meenden dat hij ter dood gebracht moest worden, naar Josephus zegt, niet alleen voor de veiligheid van zijn vader, maar ook omdat hij deze straf door eigen schuld verdiend had.

totally deprive him. It deprived him only of the *judicial* power, which he had formerly held. This, however, was a great step towards the abolition of the entire practice” (cursiv. van G.).

⁶²) Hand. 12 : 1, 2.

⁶³) Hand. 24 : 24.

⁶⁴) Hand. 25 : 13 e.v.

Het verweer van Antipater kon slechts zwak zijn; zijn beroep geen geloof te hechten aan de getuigenissen uit tortuur kon geen indruk meer maken toen Varus beval het gevonden gif te halen en op sterkte te beproeven op een ter dood veroordeelde, die het nemen moest en terstond nederviel. Hiermede was de zitting geëindigd.

Varus deed geen uitspraak en een gevoel der vergadering lijkt niet expressis verbis gevraagd te zijn, al was het zonder woorden duidelijk genoeg. Varus is de volgende dag weggereisd. Volgens de ene plaats in Flavius Josephus is niet bekend wat Varus voor zijn vertrek met Herodes besproken heeft, op een andere plaats weet hij van deze geheime bespreking mede te delen dat besloten is de keizer over de zaak in te lichten⁶⁵). In elk geval zijn aan Augustus brieven van aanklacht tegen Antipater gezonden.

Dat Herodes in zijn testament Antipater thans van de opvolging uitsloot mag niet verwonderen. Wel, dat hij ook Philippus en Archelaos uitsloot omdat Antipater hen verdacht gemaakt had. Zo werd thans Antipas de troonopvolger.

Intussen werd de zaak voor Antipater eerder slechter dan beter. Brieven aan hem uit Rome werden onderschept, waaronder een waarin een zekere Acme, een joodse in dienst van Augustus' echtgenote Livia aan Antipater berichtte voldaan te hebben aan zijn verzoek om zogenaamd uit Livia's post een brief van Salome in copie toe te zenden aan Herodes; in deze verdichte brief vraagt Salome aan Livia haar voorspraak ten gunste van haar huwelijk met Sylleus, de aartsvijand van Herodes, die door Augustus wegens de Arabische inval ter dood verwezen, doch ter afdoening van zijn schulden nog in leven was. In elk geval zou deze brief bij Augustus een krachtig wapen tegen Antipater zijn, nu Augustus' eigen huis in de quaestie betrokken werd.

Toch zond Herodes Antipater niet zelf naar Rome. Hij schijnt dit wel in gedachte gehad te hebben, maar er mogelijk niet geheel gerust op geweest te zijn of Antipater mogelijk niet door vriendenhulp ontkomen zou. In elk geval, de zaak met Augustus over Antipater en ook omtrent Acme, is in geschrifte afgedaan.

Herodes was reeds ernstig ziek en voelde zijn einde naderen, toen Augustus' antwoord kwam, Acme had de keizer laten terechtstellen. En wat Antipater betreft kreeg Herodes als koning en vader de vrije hand om hem in ballingschap te zenden of te doden.

⁶⁵) Flavius Josephus, Joodse Oorlogen 1. 32. 5, resp. Joodse Oudheden, 17. 5. 7.

Intussen wordt Herodes' toestand slechter. Een poging aan zijn eigen leven een einde te maken wordt door een der aanwezigen belet. Maar het rumoer in het paleis dat daarover ontstaat dringt door tot Antipater, die menend dat Herodes dood is, terstond zijn bewaker tracht om te kopen. Deze weigert dit en vertelt het aan Herodes, die terstond de opdracht gaf Antipater ter dood te brengen.

Vijf dagen later, het was in het jaar 4 v. Chr. blies Herodes de laatste adem uit.

* * *

Het zijn echter niet alleen andere strafprocessen, waaraan men gegevens ter vergelijking tracht te ontleen, er zijn ook tal van andere gegevens der oudheid, welke medewerken aan het vormen van het noodzakelijke beeld van de juridische constellatie van die tijd. Een derde aanvulling op de rechtshistorische literatuur moet wijzen op de zg. edicten van Cyrene⁶⁶⁾ en hun betekenis voor het verstaan van wat beschreven is over het proces van Christus.⁶⁷⁾

Op de markt van de grieks-romeinse stad Cyrene, die ook een grote Joodse⁶⁸⁾ kolonie onder haar inwoners telde, zijn teruggevonden enige

⁶⁶⁾ Voornaamste literatuur: A. von Premerstein, Die fünf neugefundenen Edikte des Augustus aus Kyrene, in Zeitschrift der Savigny Stiftung XLVIII, Romanistische Abt. (1928) blz. 419–531; V. Arangio Ruiz, L'editto di Augusto ai Cirenei, in Rivista di filologia e di istruzione classica LVI, nov. ser. VI (1928) blz. 321–364; A. von Premerstein, Zu den Kyrenäischen Edikten des Augustus (Literaturbericht und Nachträge) in Zeitschrift der Savigny-Stiftung LI rom. abt. (1931) blz. 431–459; G. I. Luzzatto, A proposito della Θανατηφόροι Δίκαιι di Cyrene, in Studia et documenta historiae et juris I (1935) blz. 108–114; F. de Visscher, Les édits d'Auguste découverts à Cyrène, Leuven/Parijs 1940; E. Bammel, Zum Kapitalrecht in Kyrene, in Zeitschrift der Savigny-Stiftung LXXI, rom. Abt. (1954) blz. 356/9.

⁶⁷⁾ K. Schilder, Christus in Zijn lijden, IIe dr. 1951, blz. 462, noot 1; Blinzler, blz. 10, noemt de edicten van Cyrene wel, doch maakt daarvan voorzover mij bleek, geen concreet gebruik. Breder handelt over deze edicten Büchsel (titel in noot 18), blz. 208.

⁶⁸⁾ Flavius Josephus (Joodse Oudheden 16. 10) spreekt van scherpe tegenstellingen tussen Grieken en Joden in Cyrene ten tijde van Augustus en Agrippa. Het Nieuwe Testament noemt Simon van Cyrene (Matth. 27 : 32; Marc. 15 : 21; Luc. 23 : 26). Tijdens Vespasianus en onder Trajanus werd een Joodse opstand in Cyrene bloedig onderdrukt. Twee inscripties, waarvan een van 25 à 23 voor Chr. en de ander uit het jaar 25 na Chr. maken melding van een hechte Joodse gemeenschap te Berenice (daarover o.m. J. et G. Roux, Un décret du politeuma des juifs de Bérénikè en Cyrénaïque, in Revue des études grecques LXII (1949), blz. 281–296.

marmer-inscripties, bevattende een vijftal verklaringen in edictsform van keizer Augustus uit de jaren 7 tot 4 voor Christus ⁶⁹⁾.

De vijf teruggevonden edicten behandelen geheel verschillende onderwerpen. Het vijfde en jongste brengt ter kennis van de provincie een besluit van de Senaat inzake klachten over afpersing. Het derde edict schrijft voor dat Grieken die romeins burger geworden zijn, daardoor niet ontslagen zijn van hun oude godsdienst-verplichtingen. Het tweede edict is maar vermelding van enige gebeurtenissen, waarover Augustus zijn oordeel geeft, namelijk van het feit dat de stadhouder enigen als gevangenen naar Rome heeft gezonden, die beweerden iets omtrent het persoonlijk welzijn van Augustus te weten, maar die te Rome gekomen, niets te vertellen hadden omdat zij gesimuleerd hadden. De keizer prijst de stadhouder voor zijn waakzaamheid en heeft de beide betrokkenen vrijgelaten en wil een andere zaak nog nader onderzoeken. ⁷⁰⁾

Hier van belang zijn vooral het eerste en het vierde edict. Het vierde, omdat het een uitvoerige regeling geeft over processen tussen grieken, waarvoor griekse rechters competent zijn, maar daarbij een uitzondering maakt voor halszaken, waarin de stadhouder zeggenschap heeft ⁷¹⁾. Het eerste edict evenzeer omdat het een gedetailleerde regeling geeft voor de procedure welke gevolgd moet worden in halsprocessen nu het aan Augustus gebleken is dat niet-romeinen, met name grieken wel heel gemakkelijk en vaak onschuldig ter dood veroordeeld en terechtgesteld worden. Mede doordat het aantal Romeinen dat volgens de maatstaf van geldelijk vermogen voor het rechterschap in aanmerking kwam zeer gering was, bleek het in de praktijk voor te komen dat ten gevolge van samenspannen tussen die romeinen, waarbij de rollen van rechter, aanklager en getuige wisselden, menige onschuldige Griek het slachtoffer geworden was. Daarom bepaalt ⁷²⁾ Augustus dat beschul-

⁶⁹⁾ Vier der edicten vermelden als jaar van uitgifte het 17e jaar van het tribunaat van Augustus, dat liep van 7 tot 6 v. Chr. terwijl het laatste edict het 19e jaar van zijn tribunaat noemt en aan de hand van de namen der consuls nauwkeuriger gedateerd kan worden als uitgegeven in het derde kwartaal van het jaar 4 vóór Chr.

⁷⁰⁾ Over de vele quaesties, welke aan deze edicten verbonden zijn, zie vooral De Visscher (titel in noot 66).

⁷¹⁾ ὑπεξειρημένων τῶν ὑποδίκων κεφαλῆς ὑπὲρ ὧν ὅς ἄν τὴν ἐπαρχίαν δίακατέχῃ αὐτός διαγεινῶσκειν κ[αὶ] ἰστάναι ἢ συνβούλιον κριτῶν παρέχειν ὀφείλει (IV. 65/66 naar De Visscher, blz. 22).

⁷²⁾ bepaalt, maar dan in uiterst voorzichtige terminologie (vgl. I. 12-14) met alle voorbehouden welke Augustus' toenmalige positie verlangen (waar-

digde Grieken in halsprocessen een jury kunnen verkrijgen welke voor de helft uit Grieken bestaat, al hetgeen in detail⁷³⁾ geregeld wordt. Een eigenaardig taalgebruik in dit edict — het zeer ongebruikelijke *θανατηφόροι δίκαι* voor halsprocessen lijkt aanknopingspunten voor bijzondere conclusies te geven, maar naar de huidige stand van kennis valt dit niet waar te maken⁷⁴⁾. Het zijn dan ook niet de evidente hervormingen, noch de gedachte als zouden deze edicten ook op Joodse inwoners van toepassing zijn⁷⁵⁾, welke deze edicten voor een confron-

over De Visscher blz. 39/40) welke woordkeus ook herinnert aan die van het S. C. Velleianum in Dig. Just. 16, 1, 2. 1. (vgl. De Visscher, blz. 46/47).

⁷³⁾ Nauwkeurige bepaling van voor benoembaarheid tot rechter vereiste census-bedrag, met mogelijkheid van halvering van dat bedrag indien zulks nodig blijkt. Keuze van de Griek die terecht zal staan tussen een geheel romeinse of half griekse jury. In het laatste geval aanwijzing door ook nauwkeurig geregelde loting van tweemaal vijftientig rechters. Mogelijkheid van de aanklager om twee en voor de beschuldigde om ten hoogste drie aangeezenen te verwerpen, niet allen uit een groep. Stemming der beide groepen in afzonderlijke urnen. Publieke mededeling door de gouverneur van het oordeel der meerderheid. Verder nog verbod aan romeinse burgers (tenzij griek) om een Griek van moord op een medegriek te beschuldigen (motief: in zulke gevallen zijn er genoeg grieken die dat doen kunnen).

⁷⁴⁾ Het woord *θανατηφόρος* heeft een brede discussie ontketend. Dit ongebruikelijke woord doet de vraag rijzen of hier bijzondere processen bedoeld zijn. Von Premerstein (artikel van 1928; titel in noot 66) vat *θανατηφόρος* enger op dan het gebruikelijke *ὑπόδικοι κεφαλῆς* in het vierde edict (vgl. *κεφαλῆς κατὰκριτον* in het Edict van Nazareth). Dat laatste zou zien op zgn. capitaalstraffen in de ruime zin, daaronder ook begrepen verlies van vrijheid of burgerrecht, terwijl *θανατηφόρος* dan naar de betekenis van het woord zou doelen op de doodstraf. Arangio Ruiz bestrijdt dit omdat tijdens Augustus een onderscheid tussen delicten met doodstraf en delicten met capitaalstraf in brede zin nog niet in de provincie voorkwam. Met grote scherpzinnigheid heeft De Visscher (blz. 61 e.v.) zich aangesloten bij de heersende mening, die elk verschil tussen de beide uitdrukkingen afwijst. Toch blijft onverklaard het merkwaardig gebruik van het woord *θανατηφόρος*. Hierin een slordigheid of vergissing van de vertaler te zien die het Latijn in Grieks overzettend de draagwijdte der verschillende woorden niet voldoende onderkende, lijkt een onderschatting van de Griekse kennis der keizerlijke kanselarij en vindt geen steun in enige andere uitdrukking in deze edicten.

⁷⁵⁾ De edicten richten zich tot de Grieken. De vraag rijst of hiermede bedoeld wordt op alle inwoners, die niet het Romeinse burgerrecht bezitten dan wel alleen op leden der Griekse gemeenschap in engere zin. Vgl. voor ditzelfde probleem in Egypte: Taubenschlag, titel in noot 43. Hfdst. 1 en dezelfde, *Citizens and non-citizens in the papyri*, in Scritti Ferrini III, Milaan 1948, blz. 166/173. Hier lijkt het laatste waarschijnlijk, gezien ook de scherpe scheiding tussen Grieken en Joden (vgl. noot 68), zodat deze edicten dan

tatie met ons onderwerp aantrekkelijk doen zijn. Het zijn veelmeer de vele kleine details welke vooral wanneer men ze ook in verband brengt met de Herodiaanse processen iets kunnen bijdragen tot het beter begripen van de toedracht van het proces tegen onze Here Jezus.

* * *

De Herodiaanse processen en edicten van Cyrene kunnen dan allereerst ons inzicht verdiepen in de vraag naar de terechtstellingsbevoegdheid van het Sanhedrin. De edicten van Cyrene handelen tweemaal over halsprocessen, beide malen beschouwen zij het als vanzelfsprekend dat doodstraffen niet worden toegepast dan door de romeinse magistraat of met zijn medewerking. Hier gaat het dan om een romeinse provincie, sedert jaren gepacificeerd. Maar ook Herodes onderneemt niets tegen zijn zonen zonder Romeinse autorisatie. Tot driemaal toe wordt Augustus in de zaak betrokken, tot tweemaal toe een romeins-gedachte jury-raad. Nu is Herodes in een heel andere positie dan een romeins stadhouder, Herodes is vazalvorst, maar dan toch koning. Hij staat enerzijds onder controle van Rome, bezit anderzijds uitgebreide eigen bevoegdheden. Herodes heeft op een dusdanige wrede wijze onder zijn onderdanen gewoed, dat zijn recht om de doodstraf zonder ingrijpen van hoger autoriteit te hanteren moeilijk betwijfeld kan worden. Toch kende die macht grenzen. Wanneer Herodes zijn zwager — de jonge hogepriester Aristobulus — heeft laten ombrengen, wordt hij door Rome ter verantwoording geroepen, maar dat lijkt meer een resultaat van politieke machinaties van zijn tegenstanders dan een effect van enige vaste regel. Maar waarom wendt Herodes als het tegen zijn zonen gaat zich telkens tot de Romeinen? De gedachte dat een romeins burgerrecht dier zonen hier een rol speelt is weinig aannemelijk. Had den de zonen dat burgerrecht, Herodes zelf zou het ook wel bezeten hebben. Zo dit het geval is, treedt de romeinse *patria potestas* in werking en het *ius vitae ac necis* van de *pater familias* is in Augustus' tijd nog ten volle van kracht⁷⁶⁾ en de familie-rechtspraak, het tribunaal

niet op de Joodse bevolkingsgroep van toepassing waren. Vgl. De Visscher, blz. 48—53 alwaar verdere literatuur. In hoever de Joodse gemeenschap in Cyrene, welke volgens Flavius Josephus (zie noot 68) ook tot haar gerichte edicten kende, ook privileges t.a.v. de halsprocessen genoot, blijft een open vraag.

⁷⁶⁾ Zie daarvoor M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, München 1955, blz. 51/2 en 294/5; B. Albanese, *Note sull' evoluzione storica del ius vitae ac necis*, in *Scritti Ferrini III*, Milaan 1948, blz. 343 e.v.

domesticum⁷⁷⁾ nog allerminst uitgeleefd. Vrijwilligheid kan in het wispelturig karakter van Herodes de beweegreden van zijn constant beroep op romeinse interventie niet zijn. Telkens wijst Herodes er tegen keizer en raad wel op dat hij eigenlijk zelf èn als vorst èn als vader de zaak had kunnen afhandelen⁷⁸⁾, en in zekere zin erkennen de romeinen dat ook, maar hun erkenning wordt dan toch maar gevraagd en wordt ook eenmaal zó geclausuleerd gegeven, dat er van het eigen recht van vorst en vader al heel weinig overblijft. Maar door dat alles heen is het opvallende in die processen dat niet het recht beslist maar de opportuniteit. Niet de schuld der zonen is, behalve bij de oudste, beslissend, maar de vraag of men verstandig doet Herodes tegen te staan.

Het geheel van regels, dat men pleegt aan te duiden als het romeins provinciaal strafproces wordt allerminst uitsluitend beheerst door de gedachte aan recht. De Romeinen, geboren juristen, denken in rechts- termen, maar waar hun terminologie juridisch is, zijn daarom hun gedachten nog geen recht. In het provinciaal strafproces schuilen elementen, welke juridisch niet verdedigbaar zijn, of niet op recht zijn gegrond. Zo is de geseling, welke op romeinse burgers alleen mag worden toegepast als straf na vonnis, tegen peregrinen ook geoorloofd als onder- vragingsmiddel en wil Pilatus⁷⁹⁾ haar gebruiken als middel om de aan- klagers tevreden te stellen waartoe hij formeel bevoegd is⁸⁰⁾. Dit is geen zaak van recht maar van opportuniteit. Zo is ook de vraag wie de zeggenschap heeft over doodvonissen in feite geen zaak van rechts- orde maar van romeins rijksbelang. Vanuit dat oogpunt bemoeit Antonius zich met de moord op de jonge hogepriester en wordt Augustus geraadpleegd over Herodes' zonen, mogelijk troonopvolgers⁸¹⁾, en dat oogpunt van rijksbelang en niet primair van recht beheerst ook hun oordeel. Vanuit dat oogpunt van rijksbelang wordt het in romeinse

⁷⁷⁾ Vgl. Ed. Volterra, *Il preteso tribunale domestico in diritto romano*, in *Rivista Italiana per le Scienze giuridiche* II (1948), blz. 104–153.

⁷⁸⁾ Voor de hier en elders aangehaalde feiten uit de processen tegen de zonen van Herodes moge verwezen worden naar de hierboven gegeven beschrijving dezer processen.

⁷⁹⁾ Voor de schijnbare tegenspraak van de verschillende berichten over de geseling geeft m.i. Blinzler blz. 168/9 een afdoende verklaring: Dat Mattheus en Marcus geen melding maken van een voortgezet verhoor tussen geseling en kruisiging, zoals Johannes doet, sluit dat voortgezet verhoor niet uit.

⁸⁰⁾ Op het speciale karakter van het begrip *coercitio* wijst Wenger, *Quellen*, blz. 288 en noten 23 en 24 aldaar; Mommsen, *Strafrecht*, blz. 35 e.v.

⁸¹⁾ Aldus A. Sizoo, titel in noot 50, blz. 7.

provincies tot een ijzeren regel dat doodvonnissen niet geëffectueerd worden buiten de Romeinen om, omdat zij verondersteld worden mogelijk op het rijksbelang betrekking te hebben. Dat er een provincie zou zijn, onder een stadhouder wiens inmenging in doodstraffen niet nodig is zou, Cyrene bevestigt het, een grote uitzondering zijn, welke bij een onrustig gebied als Judea onder een keizerlijke procurator nog minder denkbaar is, tenzij als gunst jegens de Joden welke exceptionele gunst Josephus zeker zou hebben vermeld ⁸²⁾. Het door Johannes vermelde verbod past geheel in de Romeinse denkwereld, evenals de instelling van Pilatus, die wel eerst vanuit recht denken wil, maar ook heel gemakkelijk de andere weg kan inslaan.

* * *

Bezag dit alles de mogelijkheid van doodstraffen uitsluitend naar de kant van de Romeinen, men moet niet verzuimen te letten op de opvattingen welke dienomtrent leven bij het overheerste volk ook al delft die opvatting in de praktijk het onderspit. De eerste reactie op de Romeinse stelling: aan ons de zeggenschap over leven en dood, zou wellicht kunnen zijn een heftige bestrijding van die stelling. Ongetwijfeld was deze Romeinse zeggenschap de Joden een doorn in het oog, maar wie dat het belangrijkste acht, doet aan het Joodse denken tekort. De tegenweer ligt dieper. Tegenover de Romeinse eis: mijn zeggenschap, stelt de Joodse leider niet in de eerste plaats de beslissing van de Joodse rechter maar (veel breder) de toepassing van de Joodse wet.

Voor de Israëliet gaat het Joodse recht boven alles. De structuur van hun recht, als religieus verbondsrecht, doet hen aan hun eigen recht met hand en tand vasthouden, zowel tegen vreemde overheersing als in vreemde landen. Daarvan legt Flavius Josephus getuigenis af, als hij van hun houding tegenover de Perzische vorsten spreekt ⁸³⁾, daarvan blijkt uit de vele eigen rechtsregelen voor de Joden tot ver

⁸²⁾ Dit alles bedoelt niet uit te sluiten dat de stadhouderlijke bevoegdheid in de provincies, waar het Romeinse gezag geen gevaren meer behoeft te duchten, tot een vaak zegenrijke rechtsregel werd. De edicten van Cyrene tonen de gunstige zijde van deze bevoegdheid.

⁸³⁾ Flavius Josephus, Joodse Oudheden, 11. 8. 5; 12. 3. 1 en 3; 12. 9. 7; 13. 8. 3; 14. 10. 8, 12 en 21.

na de Middeleeuwen⁸⁴⁾, daarvan blijkt uit de wetgeving in de huidige staat Israël. De Joden stáán voor het Joodse recht.

De Romein heeft zijn eigen recht ook hoog, maar in de provincie staat hij in een bijzondere positie. Voor zichzelf houdt hij zich aan zijn romeins recht, niet uit religieuze motieven, maar doordat hij dat een eer vindt, omdat hij moeilijk in andere termen denkt en omdat het zijn positie gunstig maakt. Hij laat als magistraat aan de provinciebewoner zoveel mogelijk zijn eigen recht, d. w. z. bemoeit er zich zo weinig mogelijk mee. In burgerlijke zaken als rechter betrokken infiltreert hij meer ongemerkt dan opzettelijk zijn beslissing met romeinse denkbelden. Een uitdrukkelijk beroep op toepassing van lokaal recht wijst hij dan niet af⁸⁵⁾. Maar in het provinciaal strafproces ligt dat anders. Dat raakt veel sterker de publieke orde, het handhaven van het romeins gezag, zeker in onrustige gebieden als Judea, en als de romeinse magistraat daarbij betrokken wordt en met name in de capitaalprocessen is het haast uitgesloten dat hij denkt in andere termen dan die van het romeinse recht voor vreemdelingen. Dan komt voor de romeinse magistraat het Joodse recht niet aan de orde. En meer nog dan het zelf niet mogen beslissen is dit oordelen naar ander recht een doorn in het oog van de wetsgetrouwe Israëliet.

Ook hiervan vindt men een bevestiging in de Herodiaanse processen. Herodes, Idumaeër²⁶⁾ van afkomst, was immers overgegaan tot de Joodse godsdienst, al maakt de gecompliceerdheid van zijn persoonlijkheid het uiterst moeilijk om te beoordelen of deze overgang ten volle serieus was, dan wel ter wille van zijn positie was gedaan; het afspringen van een huwelijk van zijn zuster Salome met haar geliefde Sylleus van Arabië, omdat deze niet tot de Joodse godsdienst overging⁸⁷⁾ toont in elk geval dat in zijn familie het Jodendom serieuze ahang telde. In de procedure tegen zijn zonen doet Herodes enige malen een ernstig beroep op het Mozaïsch recht met name op het voorschrift uit Deuteronomium dat een weerspannige zoon de dood schuldig ver-

⁸⁴⁾ Vittore Colorni, *Legge ebraica e legge locali*, Milaan 1945; dezelfde, *Gli ebrei nel sistema del diritto commune fino alla prima emancipazione*, Milaan 1956; G. Ferrari delle Spade, *Giurisdizione speciale ebraica nell'impero romano-cristiano*, in *Scritti Ferrini I*, Milaan 1947, blz. 239 e.v.; G. Kisch, *Jewry-Law in Medieval Germany*, New York, 1949.

⁸⁵⁾ Vgl. Taubenschlag (titel in noot 75) blz. 2 e.v., 6 e.v.; Dezelfde, *Introduction to the law of the papyri*, in *Archives d'histoire du droit oriental/Revue Internationale des droits de l'antiquité I* (1952) blz. 292 e.v.

⁸⁶⁾ Flavius Josephus, *Joodse Oudheden*, 14. 15. 2.

⁸⁷⁾ Flavius Josephus, *Joodse Oudheden*, 16. 11.

klaart. Mogelijk deed hij dit beroep omdat hij geen bewijs kon leveren van de beweerde vergiftigingspogingen maar nu via het Mozaïsch recht hun wel bewezen ontvluchttingsplannen kan construeren tot de weerpanning waarop de doodstraf stond.

Het ligt voor de hand dat de romeinen dit beroep op het Mozaïsch recht moeilijk kunnen aanvaarden. Augustus' beslissing dat Herodes de vrije hand zal hebben, zo de vergiftigingspogingen bewezen worden en voor dat geval nog op matiging aandringt, is feitelijk een verwerping van dit beroep en als Herodes de raad te Berytus aan zijn zijde krijgt is het niet omdat men hem in dit beroep op het Mozaïsch recht gelijk geeft⁸⁸).

Levert zo het verschil der rechtsopvattingen al moeilijkheden op waar het over de strafmaat gaat, veel sterker is dit het geval bij processen welke rechtstreeks het religieuze beleven van het onderworpen volk raken. En juist het religieus besef doordringt bij Israël het gehele leven. Voor de romeinse magistraat zijn deze zaken van minder gewicht. Hij beschouwt menige daad, welke naar de Joodse opvatting een ernstige wetsovertreding is, als een interne godsdiensttwist van het onderworpen volk. Juist met die delicten, welke voor de Israëliet het zwaarst wegen, laat de romeinse magistraat zich liever niet in. Door heel de Romeinse wereldbeheersing loopt als een vaste draad het zich niet inlaten met anderere interne twisten, met name niet met godsdiensttwisten; daarvan geeft blijk de houding van Gallio⁸⁹), welke men te zeer geneigd is uit zijn nauwe familieverwantschap met Seneca te verklaren; daarvan geeft blijk de houding van Lysias en die van Festus tegenover Paulus⁹⁰). Daarvan gaat ook Pilatus uit⁹¹). Als later de Romeinse staat van het opkomend Christendom gevaar ducht, zal de romeinse magistraat ingrijpen, maar niet dan naar een objectief criterium: het al dan niet bereid zijn te offeren aan de Keizer⁹²); nog

⁸⁸) De mogelijkheid bestaat dat dit beroep van Herodes op het Mozaïsch recht op de raad te Berytus iets meer indruk maakte omdat van die raad ook niet-Romeinen deel uitmaakten. In een paritair samengestelde jury zoals de edicten van Cyrene die soms mogelijk maken, heeft toepassing van of rekening houden met lokaal recht natuurlijk betere mogelijkheden.

⁸⁹) Hand. 18 : 14, 15.

⁹⁰) Hand. 23 : 29; 25 : 19; 26 : 31, 32.

⁹¹) Blijkens de door de vier evangelisten vermelde herhaalde betuigingen van Pilatus over Jezus' onschuld.

⁹²) Plinius Minor, Epist. X 96/97. Ed. M. Schuster Leipzig 1952; ook in W. den Boer, titel in noot 28, blz. 5/7.

later vindt de romeinse christelijke staat een objectief criterium tegen de ketters in het oordeel van de bisschop⁹³).

* * *

Het ligt voor de hand dat Joodse wetsgeleerden de toepassing van Mozaïsch recht alleen in eigen handen veilig achten. Ook dit gegeven vindt steun in de Herodiaanse processen. Herodes' beroep op het Mozaïsch recht komt uiteindelijk neer op een verzoek om zelf te beslissen. Zijn interpretatie van de desbetreffende tekst uit Deuteronomium is niet dat de oudsten der stad de ouders moeten horen en dan beslissen of de zoon weerspannig is, maar dat zij, wanneer de ouders bewezen dat de zoon weerspannig is, hem zonder verder onderzoek moeten stenigen, en historisch gezien lijkt deze interpretatie mij juist⁹⁴).

De juiste toepassing van de Joodse wet is alleen in Joodse handen veilig. Dit logisch en aanvaardbaar standpunt maakt het reeds los van de bijbelse gegevens waarschijnlijk dat een proces tegen een aangeklaagde begint met een proces voor het Sanhedrin.

* * *

Zal men dus van Joodse zijde Joods recht willen gehanteerd zien, liefst door eigen Joods orgaan, aan Romeinse inmenging zal men geen behoefte hebben en de draagwijdte daarvan zal men zo beperkt mogelijk willen houden. Zij die de exequatur-gedachte voorstaan, vinden stellig daarin steun dat men van Joodse zijde aan een zeggenschap van Rome graag een beperkte strekking toekent. Van Joodse zijde wil men liefst een Joods proces met het nu eenmaal noodzakelijk romeinse exequatur⁹⁵).

De Romein Pilatus neemt dit echter niet. De Romein oefent zeggenschap uit en is voorlopig niet van plan zonder meer goed te vinden wat van de zijde der bevolking verlangd wordt. Niet een min of meer

⁹³) Vgl. Ed. Volterra, *Appunti intorno all' intervento del Vescovo nei processi contro gli eretici*, in *Bulletino del Istituto di Diritto Romano (B.I.D.R.)* 42 Nuova Serie I (1935) blz. 453–468.

⁹⁴) Daarover breder hierboven (noot 61).

⁹⁵) Men moet de verschillen tussen een exequatur en een zelfstandig proces niet overschatten. Zonder twijfel zijn er verschillen: Bij een zelfstandige procedure wordt het onderzoek aangevat alsof er nog geen onderzoek geweest is, en wordt een zelfstandige beslissing gegeven. Op de vraag naar een exequatur kan de rechter volstaan met een globaal onderzoek of de elementaire eisen ener procedure in acht genomen zijn en zo enkele punten meer om dan zonder diepgaand onderzoek der materie zelf zijn fiat executio te geven. Maar nog

automatisch exequatur zal hij geven, maar een eigen onderzoek zal hij instellen. Dit past geheel in de romeinse gedachte, die aan het beoordelen naar joods recht geringe waarde en aan romeinse zeggenschap grote waarde hecht.

Heel duidelijk wordt dit conflict beschreven in het evangelie van Johannes. Terwijl de Synoptici hun verslag over Pilatus' handelen direct aanvangen met het verhoor zelf, laat Johannes daar nog iets aan voorafgaan, een kort scherp inleidend debat tussen aanklagers en Pilatus.

Johannes dan schrijft ⁹⁶⁾: Pilatus dan kwam tot hen naar buiten en zeide: Welke aanklacht brengt gij tegen deze mens in. Dat is het woord aanklacht, κατηγορία in de technisch-juridische zin van het woord ⁹⁷⁾: de aanklacht, waarmee een proces wordt ingeleid. Pilatus wil de behandeling beginnen. Maar dit is niet naar de zin der aanklagers. Zij vinden de zaak duidelijk; zij komen niet om een behandeling maar om een handtekening. En Johannes schrijft hun antwoord op: Indien Hij geen boosdoener was, zouden wij Hem niet aan U overleveren. Dat is een uitdrukking geven aan hun mening dat de schuld vaststaat; verder onderzoek is overbodig; Pilatus heeft het nu maar uit te voeren.

Maar als dan Pilatus zegt: Neemt gij Hem en oordeelt Hem naar uw wet, dan moet het antwoord zijn: Het is ons niet geoorloofd iemand ter dood te brengen. En daarmee is dit preliminaire debat — het kon niet anders — ten gunste van Pilatus beslist. Pilatus dan keerde terug in het in de hedendaagse rechtspraktijk van het internationaal privaatrecht is dit verschil belangrijk minder dan het lijkt, omdat de mate van onderzoek waarin de rechter bij een verlangd exequatur zich begeeft, voornamelijk afhangt van de mate van vertrouwen welke hij heeft in de rechter over wiens uitspraak het gaat. Indien dat vertrouwen gering is, nadert de exequatur-procedure ten dichtste de zelfstandige procedure. Dit verschil dat tegenwoordig reeds moeilijk te kennen is, zal des te moeilijker te formuleren of te verwezenlijken zijn voor een tijd, waarin de begrippen exequatur en zelfstandige procedure niet naast elkaar bestonden en deze tegenstelling als zodanig in het geheel niet bekend was. Vgl. A. Steinwenter in IVRA (1956) blz. 265: Die Hypothese von einem blossen Vollstreckungsurteil oder gar nur Vollstreckungsbefehl des Pilatus geht von allzu modernen Erwägungen aus.

⁹⁶⁾ Joh. 18 : 29–31. Aicher, blz. 18, noot 13, spreekt van een „gespreizte und gereizte Vorbesprechung zwischen Pilatus und der Juden, die aneinander vorbeiredet”.

⁹⁷⁾ Τίνα κατηγορίαν φέρετε τοῦ ἀνθρώπου τούτου; Joh. 18 : 29. Vgl. W. Bauer, Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur, 4e dr. Berlin 1952, sub voce. Vgl. Edict van Cyrene I 9/10 κατηγορούντων naast μαρτυρούντων. Vgl. r. 35 en 39. Zie ook Luc. 6 : 7.

gerechtsgebouw en riep Jezus, en dan begint het eigenlijke verhoor.

En indien van Joodse zijde tegen de straf door kruisiging nog bezwaren bestaan ⁹⁸⁾, dan worden deze bezwaren der Romeinse zeggenschap opzij geschoven omdat beslissend is wat Johannes uit hun mond noteert: Wij hebben een wet, en naar die wet moet hij sterven ⁹⁹⁾.

Ik heb in het vorenstaande slechts enkele punten besproken. Ook rechtshistorisch is het lijden van Jezus niet in zijn volheid te beschrijven. Maar zoveel kon dit weinige toch leren dat een Joods vonnis kan worden gevolgd door een Romeinse straf en dat een Romeinse procedure kan voorafgegaan worden door een proces van het Sanhedrin, zoals geschiedde in het proces van Jezus, waar Joods wetticisme en Romeinse macht botsten en elkaar vonden.

Wanneer men een controverse in het lijdensverhaal ziet, de Romeinse straf niet kan rijmen met een joods vonnis of twee processen achtereen een onmogelijkheid acht, dan ligt dat in wezen hieraan, dat men zoekt naar een uniforme door overheid en onderdaan gehuldigde eenheidsrechtsidee. Het feitelijke gebeuren in het proces van Jezus is echter alleen te verstaan vanuit een verscheidenheid van rechtsdenkbeelden, vanuit de strijd tussen Joodse wet en Romeinse macht. Van Joodse zijde doet men de dingen naar Joodse wijze, zich er niet om bekommerend of de Romein dat wellicht onzin vindt. De Romein, er eenmaal in gemoeid, handelt naar eigen regels en trekt zich van de Joodse opvatting niet meer aan, dan nodig is om opstand te vermijden. Zo is rechtshistorisch gezien, een Joods proces gevolgd door een Romeins proces, hoe dubbel-op ook, een natuurlijke zaak. Zo verkeert een wetenschappelijke controverse via een ingewikkeld betoog in een eenvoudige oplossing, welke de gewone bijbellezer waarschijnlijk altijd zo heeft gevoeld.

* * *

Wanneer dan zo én de schuld van de Joden én de schuld van de Romeinen beide vaststaan, dan valt verder na te denken over Kisch'

⁹⁸⁾ Volgens J. H. Stelma in Vor der Hake, Commentaar op de Heilige Schrift, Amsterdam, 1952/6, blz. 1024 wilden de Joden niet de steniging, maar de kruisdood als de schandelijkste dood. Waarschijnlijker is dat men wist dat Pilatus de straf der steniging niet toestaan zou, hetzij om redenen van orde, hetzij omdat hij die niet kende of wilde kennen. Ik betwijfel ook of het accent dat de Talmud op de soort straf legt, in deze tijd reeds zulk een rol speelde.

⁹⁹⁾ Joh. 19 : 7. Pilatus' woorden, waarop dit een antwoord is: Neemt gij Hem en kruisigt gij Hem, lees ik in dezelfde zin als wat Pilatus eerder zei: Neemt gij Hem en oordeelt Hem naar uw wet. Anders Aicher, blz. 39.

non liquet, over Oscar Cullmann's beroep en over het religieus anti-semitisme.

De betrouwbaarheid van de overlevering der evangeliën wordt niet aangetast door centrale rechtshistorische controversen en voor Kisch' non liquet hoe weldadig aandoend na de hyper-critische periode, kome een positiever benadering in de plaats.

De rechtshistorische gegevens laten geen ruimte voor de stellingen van Oscar Cullmann en ontnemen aan zijn betoog over de staat de argumenten ontleend aan de feitelijke toedracht van het proces van Jezus.

Langs deze rechtshistorische weg kan de grond aan een religieus anti-semitisme niet ontnomen worden. Die grond vervalt slechts door het inzicht dat de centrale betekenis van het kruis van Golgotha niet in het rechtshistorische, maar in het religieuze vlak ligt, — wanneer ook de rechtshistoricus het in religieuze zin de dichter Jacob Revius¹⁰⁰⁾ nazegt:

't En zijn de Joden niet, Heer Jesu, die U kruisten
noch die verraderlijk U togen voor 't gericht . . .

— — — — —
want dit is al geschied, eilaas, om mijne zonden.

¹⁰⁰⁾ 't En zijn de Joden niet, Heer Jesu, die U kruisten
Noch die verraderlijk U togen voor 't gericht,
noch die versmadelijk U spogen in 't gezicht,
noch die U knevelen met hunne felle vuisten!

't En zijn de krijgslui niet die hebben uitgetogen
uw kleed, of riet of hamer hebben opgelicht
of het vervloekte hout op Golgotha gesticht,
of over uwen rok nog twistten onbewogen!

Ik ben 't, o Heer, ik ben 't, die U dit heb gedaan.
Ik ben de zware boom die U had overlaân.
Ik ben de taaie streng, daarmee Gij gingt gebonden.
De nagel en de speer, de geesels die U sloeg,
de bloedbelopen kroon, die uwe schedel droeg:
want dit is al geschied, eilaas, om mijne zonden.

Jacob Revius (1586—1658). Naar de versie in Geestelijke Liederen uit de schat van de Kerk der Eeuwen, Den Haag 1936, nr. 157.

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT

3 0000 00596 9526

